

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

VÜQAR İSMƏT OĞLU TEYMURXANLI

CƏLALƏDDİN RUMİ VƏ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI

5717.01-Türk xalqları ədəbiyyatı

5716.01-Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

Dissertasiya işi AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Nüşabə Həmid qızı Arash
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər:

Jalə Fazil qızı Əliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Paşa Əli oğlu Kərimov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı müəssisə:

ADPU Azərbaycan ədəbiyyatı və
Dünya ədəbiyyatı kafedraları

Müdafiə ” 28___ “ 06_____ 2016-cı ildə saat___da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələrini almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az.1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas korpus, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı, IV mərtəbə.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” _____ 2016 -cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor:

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Orta əsrlər Şərqi dini-fəlsəvi fikrinin və poetik düşüncəsinin görkəmli nümayəndəsi böyük türk şairi və mütəfəkkiri Mövlana Cəlaləddin Ruminin (1207-1273) yaradıcılığı bəşər bədi təfəkkürünün ən dəyərli örnəklərindən biri kimi yaşadığı dövrdən bu günə qədər təkcə Türkiyədə, Yaxın və Orta Şərqdə deyil, bütün dünyada öyrənilir və yayılır. 2007-ci ilin YUNESKO tərəfindən Mövlana ili elan edilməsi faktı artıq C.Rumi irsinin dünya mədəni dəyərlərinin ayrılmaz hissəsinə çevrilməsini göstərir. Çünki C.Rumi əsərləri dar zaman və məkana sığmır, özünün bəşəri məzmunu və əsasları, insanpərvər konsepsiyası ilə bütün dünyanı dolaşır.

C.Rumi yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı təmas və təsiri baxımından da diqqəti cəlb edir. XIV-XVI yüzil türk xalqları ədəbiyyatlarında böyük əhəmiyyət daşıyan Rumi təsiri XIX yüzil ədəbi, ictimai fikrimizin görkəmli nümayəndələri A.Bakıxanov, Q.Zakir, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani və başqalarının yaradıcılığında getdikcə öz nüfuzunu daha da artıraraq yeni keyfiyyət qazanmışdır. Doğrudur, XX əsrdə C.Rumi yaradıcılığına müraciətlər bir qədər zəifləmişdir. Sovet dövründə C.Rumi yaradıcılığına müraciətin minimuma enməsi siyasi rejimin mahiyyətindən və yeni yaradıcılıq metodu sosrealizmin çərçivələrinin daralmasından irəli gəlmişdir. Müstəqillik dövründə isə poeziyada mövzu, problem müxtəlifliyi və yaradıcılıq sərbəstliyi artdığından C.Rumi irsi yüksək dəyərləndirildiyi kimi, şairlərin bu irsdən faydalanması prosesi də baş verir. Xalq şairi Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinə müraciət onun poeziyasını zənginləşdirməklə yanaşı, irs-varislik gələniyi də davam etdirmiş olur. Şairin yaradıcılığında türk-islam əxlaqı ikiliyinin təsviri və təsəvvüf fəlsəfəsinin inikası Azərbaycan poeziyasına da yeni ab-hava gətirir. Mövlanaya həsr etdiyi eşq ilə əql arasındakı fəlsəfi təzadı əks etdirən “Mövlana türbəsində” poemasında tarix boyu türk-islam əxlaqının ən yüksək əxlaqa sahib olması təsvir edilir. Şair bu əsərində C.Ruminin zərrənin-insanın bütövə-Allaha yaxınlaşması fəlsəfəsinə açmağa nail olur. Z.Yaqubun “İstanbulda quşlar qondu çiynimə” başlıqlı silsilə şeirlərində də C.Rumi yaradıcılığına bu və ya digər şəkildə müraciət etməsi C.Rumi ilə Azərbaycan ədəbiyyatının səkkiz yüz illik təmaslarını tamamlamış olur. Düşünürük ki, C.Rumi yaradıcılığı Azərbaycan poetik məkanı üçün aktuallığını həmişə olduğu kimi, bundan sonra da qoruyub saxlayacaqdır.

Mövzunun tədqiqi tarixi. C.Rumi yaradıcılığı bəşəri məzmun daşdığı və əsərləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunduğundan onun bədii irsinin araşdırılması da dünya arenasında davam etmişdir. Qərb alimləri A.Y.Arberri, Y.Burgel, E.Meyeroviç, A.Şimmel, R.Nikolson, rus şərqşünasları A.Krımski, Y.Bertels, A.Petruşevski, O.Akimuşkin, gürcü alimi E.Cavelidze və başqaları onun yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişlər¹. Şübhəsiz, C.Rumi irsinin nəşri və araşdırılması sahəsində Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının xidmətləri misilsizdir. Artıq bir neçə ədəbiyyatşünas nəslə C.Rumi irsini müxtəlif mövzu və problematika baxımından konseptual şəkildə araşdırmışlar. Bu alimlər içərisində F.Köprülü, H.Yücel, A.Gölpınarlı, A.Kabaklı, A.Efe, M.Mansuroğlu, Can Şefik, Ə.Atəş, A.Karaxan, G.Evliyaoğlu və başqalarının tədqiqatları məzmunu etibarilə dünya mövlanaşünaslığında başlıca yer tutur.²

Azərbaycan ədəbi tənqidində M.F.Axundzadənin 1876-cı ildə yazdığı “Mollayi Ruminin və onun təsnifinin babında” məqaləsində şairin

¹Arberry Arthur. More tales from the Mesnevi. London: George. Allen and Unwin Ltd. 1963, 252 s.; Edvard Heney W.Mesnevi. Manavi. London: The ortaçon Press, 1989, 330 s.; Hidayetoğlu Ahmed. Selalahaddin. Mawlana Muhammed. Jalal-al-din Rumi. Konya T.R.Glvornorship of Konya Provincial Directorate of Culture and Tourism Publication. 2010, 69 s.; Khahli Masood Neistan yolu. Ankara: Embassy of Afghanistan, 2007, 500 s.; Nicholson Josk. Reynold Tales of mystik meaning, London: Chapman and Hall Limited. 1931, 171 s.; Nicholson. Jask Reynold Tales of İslam, London: G.Bell and sons. 1914, 178 s.; Гете И.В.Западно-Восточной диван. Москва: 1988, 256 с.; Бертелс Е. Низами и Фузули. Москва: 1962, с. 268; Джавалидзе Э.Д. У истоков турецкой литературы. Мецниереба: Тбилиси: 1979, с.302; Радий Фиш. Джалаледдин Руми. Издательство Наука. Москва: 1987, с. 273 və s.

² Aflaki Ahmed. Ariflerin menkibeleri. İstanbul: Kalacı, 2006, 813 s.; Altay Devrim. Sems-i Tebriz i ve Mevlana Celaleddin-i Rumi. Ankara: Alter yayıncılık, 2009, 112 s.; Beytur, Midhat Bahari. Mevlana. İstanbul: Kurkambar kitablığı, 2001, 261 s.; Büyükbayraktar, Mevlüt. Gönüller Sultanı Mevlana. Konya: 2011, 304 s.; Can Şefik. Hayatı, şahsiyeti, fikirləri. İstanbul: 1995, Ötüken neşriyat, 567 s.; Gölpınarlı Abdülbaki. Mevlana Celaleddin. İstanbul: Kitabevi, 1952, İstanbul matbaası, 312 s.; Kabaklı Ahmet. Mevlana. İstanbul: Aralık, 1991, 349 s.; Konuk Ahmet Ayni. Mesnev-i Serif şerhi. İstanbul: Kitapevi, 2008, 639 s.; Mansuroğlu Mecdut. Mevlana Celaleddin Rumide türkce beyit ve ibareler. Ankara: 1954, 220 s.

yaratıcılığına yeni baxış bucağından yanaşılır. XX yüzilin əvvəllərindən isə C.Rumi yaratıcılığı F.Köçərlinin əsərlərində ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən tədqiqata cəlb edilmişdir. Sovetlər dönmündə görkəmli ədəbiyyatşünaslar F.Qasımzadə, H.Araslı və başqaları C.Rumi yaratıcılığına dair ayrıca tədqiqat əsəri yazmasalar da, şairin klassik Şərq ədəbi-fəlsəfi fikrində yerinin müəyyənəlməsi və Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyi baxımından maraqlı mülahizələr söyləmişlər. C.Rumi yaratıcılığına maraqlı son iyirmi ildə daha çox olmuşdur.

İ.İbrahimovanın “Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi-ye mənəvi” əsəri islam təsəvvüfünün əsas qaynaqlarından biri kimi” və S.Əsgərinin “Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sində yumor”¹ tədqiqat işlərinin yazılması son vaxtlarda C.Rumi irsinə maraqlı artmasının sübutudur. Tədqiqat işinin mövzusunə uyğun olaraq filologiya üzrə fəlsəfə doktorları M.Məhəmmədi və S.Şıxıyevanın² məqalələrini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Lakin bütün bu araşdırmalarda C.Ruminin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqələrinin araşdırılması xüsusi məqsəd kimi qarşıya qoyulmamışdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Tədqiqatın başlıca yeniliyi indiyə qədər bu mövzu ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sistemli elmi monoqrafik araşdırmanın aparılmaması ilə bağlıdır. Bundan başqa aşağıdakı istiqamətlər tədqiqat işinin elmi yeniliyini təmin edir:

-ilk dəfə olaraq C.Rumi yaratıcılığının ideya-estetik prinsiplərinin formalaşmasında Azərbaycan faktoru müəyyənəldirilir;

-C.Ruminin bədii irsi ilk dəfə olaraq müqayisəli şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqələr müstəvisində araşdırmaya cəlb olunur;

¹ İbrahimova İ. Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi-ye mənəvi” əsəri islam təsəvvüfünün əsas qaynaqlarından biri kimi. Bakı: Nafta-Press, 2005, 134 s.; Əsgəri S. Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sində yumor. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2014, 28 s.

² Məhəmmədi M. Şəms və Mövlana. Bakı: Nurlan, 2010, 61 s.; Şıxıyeva S. “Ənəlhəqq” Mövlana və Nəsiminin yozumlarında . “Azərbaycan şərqşünaslığı”, 2010, №1 (3), s. 113-122

-tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirləri N.Gəncəvi və Ş.Təbrizinin C.Rumi yaradıcılığına təsiri müəyyən olunur;

-C.Rumi əsərlərinin təsvüf, “Ənəlhəq” fəlsəfəsi, insan problemi baxımından Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələri İ.Nəsimi və M.Füzuli yaradıcılıqlarına təsiri və bununla bağlı araşdırmalara nəzər yetirilir;

-Rumi poeziyası ilə A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani irsi arasında mövzu-ideya baxımından müqayisəli paralellər aparılır.

-M.F.Axundzadənin C.Rumi yaradıcılığına münasibətinin görünən və görünməyən tərəfləri yeni yanaşma əsasında araşdırılır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi müqayisəli təhlil metodunun nəzəri prinsiplərinə əsaslanaraq Azərbaycan ədəbi mədəni mühitinin və onun nümayəndələri N.Gəncəvi və Ş.Təbrizinin C.Rumi yaradıcılığına nüfuz etmə yollarını, eləcə də C.Rumi irsinin Azərbaycan poeziyasına təsiri məsələsini araşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqatda aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- C.Ruminin həyatı və mühitinə ümumi bir nəzər salınmış və onu Azərbaycanla bağlayan etnik, mədəni, ədəbi, fəlsəfi bağlar elmi təhlil süzgecindən keçirilmişdir;
- Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük simalarının əsərlərindəki humanist dəyərlərin və bədii-estetik zənginliklərin Mövlana yaradıcılığına təsir yolları və üsulları konkret bədii örnəklər vasitəsilə üzə çıxarılmışdır;
- Mövlana yaradıcılığının aparıcı qaynaqları sırasında dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri N.Gəncəvi irsinə xüsusi önəm verilmiş və dəridilli ədəbiyyatın nəhəngləri sayılan bu iki böyük türkün əsərlərindəki genetik bağlar aşkar edilmişdir;
- İ.Nəsimi, M.Füzuli, A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundzadə kimi böyük Azərbaycan şair və yazıçılarının yaradıcılığında Mövlana izləri axtarılmış və bu yöndə əldə edilən zəngin bədii material əsasında Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı inkişafında C.Ruminin rolu müəyyən edilmişdir və s.

Tədqiqatın elmi-metodoloji əsasını genetik cəhətdən yaxın ədəbiyyatların tarixi-müqayisəli təhlil üsulu təşkil edir. Bu üsulun daha səmərəli tətbiqi üçün Azərbaycan və dünya ədəbi-nəzəri fikrinin son nailiyyətlərinə söykənməklə onlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektini dahi türk şairi və mütəfəkkiri C.Ruminin poetik irsi, eləcə də N.Gəncəvi, Ş.Təbrizi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, A.Bakıxanov, Q.Zakir,

S.Ə.Şirvani, M.F.Axundzadə kimi böyük Azərbaycan yazarlarının yaradıcılığı təşkil edir. Tədqiqatın predmeti–klassik türk və Azərbaycan ədəbiyyatlarının müqayisəli təhlilidir.

İşin elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya son dövrlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən komparativist ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri bazasını möhkəmləndirmək işinə xidmət edə bilər. Praktiki əhəmiyyətinə gəlincə, ondan ali məktəblərin filologiya yönli fakültələrində xüsusi kursların aparılması zamanı istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir. İşin əsas məzmununu əhatə edən məqalə və tezislər Respublikanın və xarici ölkələrin sanballı elmi nəşrlərində işıq üzü görmüş, beynəlxalq və respublika konfranslarında məruzə edilmişdir.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat tarixinə nəzər yetirilir, obyekt, predmet, məqsəd və vəzifələri, tədqiq tarixi, metodoloji əsası, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Cəlaldin Ruminin mühiti, həyatı və dünyagörüşü” adlanan I fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. Fəslin “Cəlaldin Ruminin mühiti və həyatı” yarım fəslində mütəfəkkirin dünyada maraqlı doğuran həyatı, mühiti və şəxsiyyəti araşdırılır və göstərilir ki, C.Ruminin ilk müəllimi, atası Bahaəddin Vələd olmuşdur. Mühitin təsiri ilə formalaşmış, yaradıcılığında islami təbliğə, yad düşüncəyə qarşı mübarizəyə də yer vermişdir. Onun əsl adı Məhəmməddir. Atasını Hüseyin Xətib oğlu Məhəmməd Bahəddin Vələd, “Sultanül-Üləmə” ləqəbi ilə tanınmış, dövrünün ən böyük alim və sufilərindən olmuşdur. Anasını Xarəzmşahlar ailəsinə mənsub olduğu söylənilən Möminə Xatundur. Həyatının böyük və əsas hissəsini Anadoluda keçirdiyinə görə Rumi nisbəsi, şəxsiyyətinə hörmət əlaməti olan Mövlana (bizim ağa) ləqəbi ilə şöhrətlənmişdi.

XIII əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi vəziyyətin gərginliyi hələ uşaq ikən “Xudavəndigar” ləqəbi ilə çağırılan beş yaşlı Cəlaldini monqol istilasının qurbanı olmaq təhlükəsi, digər tərəfdən də Xarəzmşahlar sultanı

Məhəmməd Təkiş və onun yaxınları ilə fikir ayrılığından doğan münaqişə B.Vələdi Bəlxdən ayrılmağa məcbur etmişdir.

C.Rumi ailəsinin ikinci dayanacağı Abbasilər dövlətinin paytaxtı Bağdad şəhəri olur. Xəlifədən tutmuş sadə xalq kütləsinə kimi hamı onları hərərətlə qarşılamışdı. Bəhram şah tanınmış alim B.Vələdi və onun ailəsinə himayəyə götürdü. Hətta minnət altında qalmaq istəməyən bu insanlar oradan tezliklə Larəndəyə-indiki Qaramana gəlirlər və burada qalmağı qərarlaşdırırlar. Mövlana atasının vəfatından sonra bir il şeyxsiz, mürşidsiz qaldı. “Seyid Bürhanəddin Mühəqqiq Tirmizi ilə görüşənə qədər tam bir il təriqətdən uzaq şəriətin müftisi oldu”.¹

B.Vələdin ölümü C.Ruminin dahi alim kimi yetişmə prosesini sürətləndirdi. Gördüyü hər parlaqlıqdan işıq götürən, elm öyrənən, dəyərli fikir sahibi olan Cəlaləddin atasının ölümü ilə gözləmədiyi anda minlərcə insanın ətrafına toplanaraq ondan elm, işıq, istiqamət tələb etdiyini görünəcə məsuliyyətin ciddiliyini bütünlüklə dərk etdi. C.Ruminin həyatında ən böyük dəyişiklik, yaradıcılığına ən böyük təkan Şəms Təbrizi ilə görüşü oldu.

Onların bu münasibətləri bəzilərinin qısqançlığına səbəb olur və bunun da nəticəsində Ş.Təbrizi C.Rumini tərk edir. C.Rumi şeir və məna dənizi Ç.Təbrizini itirdikdən sonra həyatında uzun müddət boşluq əmələ gəlir. Bu boşluğu sonralar qismən zərgər Şeyx Səlahəddin və Hüsəməddin Çələbi ilə dostluq aradan qaldıra bilir.

Şərqi fikir tarixində əhəmiyyətli mövqe tutan C.Rumi 17 dekabr 1273-cü ildə (hicri 672) Konyada vəfat etmişdir. Sultanül-Üləmanın “gül bağçası”ndakı qəbri yanında dəfn edilən şairin xalq tərəfindən müqəddəs qəbul edilən qəbri üzərində “Yaşıl türbə” adlı məqbərə ucaldılır.

Dissertasiyanın “**Cəlaləddin Ruminin dünyagörüşü**” yarım fəslində C.Rumi yaradıcılığına nəzər salınır, dünyada məşhur olan “Məsnəvi”sində yer alan fikirləri təhlil olunur və onun yalnız bir şair olmadığını, ədəbiyyat tarixində yalnız bir şair kimi deyil, həm də yüzillərdir yaşayan özünəməxsusu dünyagörüşə malik olduğu araşdırılır. Göstərilir ki, şairlik C.Rumi yaradıcılığında özünəməxsus təlimini, dünyagörüşünü yaymasında rəqs və musiqi kimi bir vasitə rolunu oynayırdı. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar da onun yaradıcılığından danışarkən poeziya-musiqi-rəqs triosunun dünyagörüşünün, fikirlərinin ifadə vasitəsi olaraq görürdülər. Mövlanada təfəkkürlə hissini yüksək bir uyğunlaşması

¹ Füzəzanfer B. Mevlana Cəlaləddin. İstanbul: Milli Egitim Bakanlığı, 1997, s.133

görünür. O, bədii bir təsəvvüf cərəyanı açmağa müvəffəq olanların başındadır. Təsəvvüfün dərin fəlsəfi gözəlliyini o, şeirlərində şəkəkə kimi işləmişdir. Şeirlərindəki rəng, işıq, nəşə ilahi bir eşqə qüvvət vermişdir. Mövlana təsəvvüfünü əbədiləşdirmək üçün şair olmuşdur.

C.Ruminin bütün yaradıcılığını əhatə edən əsərləri həm də onun dünyagörüşünün müxtəlif formalarda (elmi, bədii, obrazlı, dini, əxlaqi, didaktik və s.) ifadəsidir. Onun özünə məxsus olan baxışlar sistemi mövcuddur ki, bu sistem və təlim də bu və ya digər şəkildə bu əsərlərin məcmusunda özünü göstərir. Bu baxışlar sistemi əvvəlcə onun əsərlərində, sonra isə müasirlərinin və davamçılarının onun haqqındakı əsərlərində də ifadə olunur.

C.Rumi dünyagörüşünün mayasında Eşq durur və o, bütün formalarda yazdığı əsərlərində özünü eşqdə tapır. Məhəbbət onun həyatının mənası olduğu kimi, əsərlərinin də ruhu və özəyidir. Onun sevgisinin, məhəbbətinin mərkəzində isə insan durur. Deməli, hər şey Allahın insana olan məhəbbətindən doğmuşdur. C.Rumi lirikasındakı eşqin aliliyi sevmək qabiliyyətini insana bəxş edən İlahiyə yönəlməsindədir.

C.Ruminin lirikasında insan, onun qiymət və əzəməti təsvir edilir. O, insanı hər şeydən uca və məhəbbətə layiq görür, çünki insan Yaradanın eşqinə tuş gəlmişdir. Həqiqi gözəllikləri dərk etmə qabiliyyətində tək yaradılış olan insan öz növbəsində bu nemətlərin ölümə məhkum cəhətlərini sonsuz eşq mənbəyinə yönəldərək ona qovuşmalıdır. Yalnız bundan sonra insan bütün xilqəti Allah sevgisi üçün sevə bilər. Bu sevgi minnətsiz, qarşılıqsız, pakdır. Əbədi dayaqları olan sarsılmaz eşq mövcudata verilən həqiqi qiymətdir. Ətrafdakılara şəxsi varlığı üçün deyil, Yaradan eşqi ilə yanaşan sənətkarın lirikasında insana, təbiətə, insani keyfiyyətlərə olan eşq kamillik məqamındadır. Məhz buna görə də onun eşqi sonsuzdur. O, həmçinin kamil insanlarla yanaşı, bütün bəşəriyyəti sevirdi, dərin irfani məzmun daşıyan əsərləri ilə hamıya səslənir və hamını kamilliyə çağırır. C.Rumi insan həyatının mənasını onun ruhən Allaha qovuşmasında görür və bu məqsədə çatmaq üçün yol göstərir və ən düzgün yolun təsəvvüfdə olduğunu deyirdi.

C.Ruminin dünyagörüşündə elm və dünyanın öyrənilməsi problemi də başlıca yer tutur. Bununla bağlı o, yeri gəldikcə, fikirlərini bildirir. O, maddi varlıq, idrak, insan iradəsi kimi fəlsəfi problemlərdən də söz açmış və yeri gəldikcə onların fəlsəfi əsasları ilə bağlı fikirlər söyləmişdir. Onun fikrincə, maddi varlıq o qədər hissiyatsız və ağılsızdır ki, hətta ilahi təsirə də əhəmiyyət vermək istəmir. C.Rumi idrak probleminə də öz münasibətini bildirərək onun Allahın verdiyi ağıl və kamal ilə baş

tutduğunu söyləyir. Dünyanın yaradılışı haqqında fikirlərində İlahi təlim mövqeyindən çıxış edirdi.

Dissertasiyanın “**C.Rumi və klassik Azərbaycan poeziyası**” adlı ikinci fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. “**N.Gəncəvi poetik irsinin C.Rumi yaradıcılığına təsiri**” adlı yarım fəsildə Nizaminin özündən sonrakı ədəbi təsir dairəsindən bəhs edilir, onun məşhur türk şairi və mütəfəkkiri C.Rumiyə göstərdiyi təsirdən də danışılır və onun bir sıra əsərlərinin Nizami lirikası ilə səsleşdiyi göstərilir. Qeyd olunur ki, tədqiqatçı Vəhid Dəstgirdi belə bir təsirin mümkünlüyündən danışmışdır. Tədqiqatçılardan İran alimi Mehdi Mahudi, Azərbaycan alimlərindən Həmid Araslı, Qafar Kəndli, Azadə Rüstəmov, Nüşabə Araslı və başqaları da bu iki sənətkarın yaradıcılığı arasında paralellər aparmışlar.

N.Gəncəvi ilə C.Rumi arasında yaxınlıq və doğmalığı yarıdan amil–onların hər ikisinin saraylardan uzaq olması və əsərlərinin başlıca olaraq demokratik xarakter daşması idi. Baxmayaraq ki, Nizami poemalarını yazmaq üçün sifarişi saraylardan və hökmdarlardan alırdı, bu heç də onun öz humanist və demokratik fikrlərini bədii şəkildə ifadə etməyə mane olmurdu. Eyni demokratik və humanist ruh “Biz hamımız kamillikdə bərabərsək, nə üçün varlı kasıblara alçaq nəzərlə baxmalıdır?”-deyə öz dövrü üçün az qala inqilabi- bəşəri bir sual verən C.Ruminin də əsərlərindən qırmızı xətt kimi keçməkdədir.

Məlik Fəxrəddin Bəhram şah Nizami ilə C.Rumi arasındakı canlı bağlardan biri kimi diqqəti çəkməyə bilmir. 60 il hökmarlıq etmiş bu türk padşahı haqqında o dövrün tarix əsərlərində çox tərifli sözlər söylənir. Onun həddən artıq səxavətli, əliaçıq, elmə, ədəbiyyata himayədarlıq edən bir hökmdar olduğu haqqında İbn Bibi ağız dolusu danışır. Tarixçinin bu hökmdar barədə dediyi sözlər Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poemasında yazdıqları ilə demək olar ki, üst-üstə düşür.

Yetkin ağıl-kamalı tanıtdırıb dünyada,
Şahların sərvəridir, əsla basılmaz yada.
Verib dünya mülkünü öz xalqının əlinə,
Həm Ərmənə hakimdir, həm də ki, Rum elinə.
Xilafət taxtı kimi şahlıq taxtı ucaldı,
Abxazda, Rum elində şanlı qələbə çaldı.¹

Nizami ilə C.Rumini yaxınlaşdıran ən başlıca cəhətlərdən biri də - hər iki dahinin islam mədəniyyəti kontekstində yetişməsidir. Məhz bu cəhət onların istifadə etdikləri qaynaqların əksəriyyətinin müştərək olmasını

¹ Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, s. 41-42

şərtləndirmişdir ki, bunların da ön sıralarında islam aləminə ilahi bir bəxşiş olan Qurani-Kərim və islam Peyğəmbərinin hədisləri, eləcə də islam şəriətinin qayda-qanunları durur. Həm Nizami, həm də C.Ruminin yaradıcılığında bu yöndə bütöv bir məhəbbət konsepsiyasını üzə çıxarmaq mümkündür. Nizami, xüsusilə ilk məhəbbət dastanı olan “Xosrov və Şirin”də məhəbbət haqqında bütöv bir traktata sığacaq qədər elmi-poetik şərh verir. C.Ruminin əsərlərində eşq dərin bir məhəbbətlə təsvir edilir:

Eşq ölü çörəyi can edər,
Fani olan canı əbədiləşdirər. (Göylərin dönüşünü eşqin dalğasından bil,

Əgər eşq olmasaydı, dünya donub qalardı.¹

N.Gəncəvi kimi C.Ruminin də yaradıcılığında eşq bir qırmızı xətt kimi keçir, onların tərənnüm etdiyi eşq, daha çox ilahi eşqdır. O, eşqi insanın vücuduna xoş yüngüllük gətirən, onu göylərə yüksəldən bir qanad hesab edir. Eyni fikri N.Gəncəvi “Eşqdır mehrabı uca göylərin, Eşqsiz ey dünya, nədir dəyərin” şəklində ifadə edirdi. C.Ruminin fikrincə, eşqin qarşısında uca dağlar əriyir, hərəkət etməyə başlayır, acı şey dadlı şeyə, kədər səfaya, torpaq qızıla, dərd-azar sağlamlığa, üzüntü sevincə, fəlakət uğura çevrilir. Onun tərənnüm etdiyi eşq Allahdandır; o, gücünü Allahdan alır.

İstər Nizami, istərsə də C.Rumi, bir türk insanı olaraq başqa dinə, dilə, dünyagörüşünə mənsub olan xalqlara, onların yaratdıqları əsərlərə də dözümlülükklə yanaşmış, qiymətli saydıqları qaynaqlardan qədirşünaslıqla istifadə etmişlər.

C.Rumi Nizaminin əsərlərindəki bəzi süjet və motivlərdən özünün sufi-irfani görüşlərinin bədii ifadəsi üçün istifadə etmişdir. Bunların arasında “İskəndərnamə” poeməsindən alınmış “Rum və Çin nəqqaşlarının yarışı” epizodu daha çox maraq doğurur. Poemanın baş qəhrəmanı da C.Ruminin “Məsnəvi”si üçün mənəvi qida verən qaynaqlar sırasında nəzərdən keçirilə bilər. Dünya ədəbiyyatında ilk dəfə İsgəndəri bir peyğəmbər kimi təsvir edən böyük sələfi Nizaminin ardınca, Mövlana da onu bu amplitudada təsvir etmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin **“Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Ruminin yaradıcılıq əlaqələri”** adlı yarım fəslində Mövlananın Ş.Təbrizi ilə yaradıcılıq əlaqələri araşdırılır. Qeyd olunur ki, Ş.Təbrizi ilə

¹ Rumi C. Məsnəvi. V cild. İstanbul:MEB YAYINLARI, 1995, s. 314

görüştükdən sonra Mövlananın həyatında və yaradıcılığında kəskin dəyişiklik baş verir. Bu, hər şeydən əvvəl, mürid-mürşid münasibətlərindən irəli gəlirdi. Bu münasibətlərdəki qeyri-adi coşqunluq isə bu dahilərin çağdaşları tərəfindən adekvat şəkildə qəbul edilmirdi. Mövlananın çoxsaylı şagirdləri və pərəstişkarları da bu münasibətlərdən narazı qalırdı. Din alimlərinin, şeyxlərin, böyüklərin, eləcə də Mövlananın başqa yaxın adamlarının Şəmsə düşmən münasibət bəsləməsi 21 şəvval 643-cü ildə (15 fevral 1246) Konyanı tərk etməsilə nəticələnir. Şəmsin getməsindən çox üzümlən Mövlana haqqında gürcü şərqsünası E.Cavelidze “Ayrılıq əzabı onun (Mövlananın – V.T.) heyrətamiz şairlik qüdrətini daha da gücləndirir”, qənaətinə gəlir.¹

Şəmsin Şama getdiyini öyrənən Mövlana böyük xahiş-minnətlə onu yanına çağırır və 1247-ci ilin 8 mayında Şəms yenidən Konyaya qaydır. Əflakinin “Mənaqibül-arifin” təzkirəsində Mövlananın Şəmsə göndərdiyi dörd şeir-dəvət verilmişdir. Onlardan biri belədir: “Ey dünyanın zərifi, sənə salam olsun. Yaxşı bil ki, mənim xəstəliyim və sağlamlığım sənin əlindədir. Əgər bədənəmlə xidmətinə çata bilmirəmsə, ruhum və könlüm sənin yanındadır”.²

Şəmsin Konyaya qayıtmasından bir qədər sonra ona qarşı yönəlmiş düşmənçilik və təqiblər daha da qüvvətlənir. Mövlananın oğlu Ələddin Çələbi ilə qısqanclıq münaqişəsi artır, bir qədər sonra isə Şəmsə daha ağır bir zərbə dəyir—onun həyat yoldaşı Kimya xatun vəfat edir. Bütün bunlar 1247-ci ilin dekabrında Ş.Təbrizinin sirlı və müəmmalı şəkildə yoxa çıxması ilə nəticələnir. Şəmsin qeyb olması ilə bağlı fikirlər rəvayətlər pərdəsinə bürünmüşdür. Üstəlik, Şəmsin özü də Mövlananın oğlu Sultan Vələdlə söhbətlərində bir neçə dəfə aradan çəkiləcəyini və bu dəfə onun izini heç kəsin tapa bilməyəcəyini də deyibmiş. Şəmsin yoxa çıxmasından sonra Mövlana onu uzun müddət axtarmış, hətta iki dəfə onu tapmaq ümidilə Şam şəhərinə belə getmişdi. Lakin axtarışlar heç bir nəticə verməmişdi. Mövlana çoxillik axtarışlardan və araşdırmalardan sonra Şəmsin öldüyü və ya öldürülməsi fikrini qəbul etmiş və bu yöndə hətta oğlu Ələddin Çələbidən də şübhələnmişdi. Bunun nəticəsində Mövlana öz oğlundan küsmüş və onu övladlıqdan çıxarmışdı. Əhməd Kabaklı bu məsələyə toxunaraq yazır: “Küskünlük və nifrətin nə qədər sürdüyünə

¹ Джавалидзе Э.Д. У истоков турецкой литературы, Тбилиси:1979 , Мецниереба с.14

² Can Şefik. Hayatı, şahsiyeti, fikirləri. İstanbul: 1995, Ötüken neşriyat, s. 51-52

baxılsın ki, Şəmsin vəfatından on beş il sonra, 1262-ci ildə ölən Ələddinin dəfninə Mövlana getməmiş, cənazə namazı da qılmamışdı”.¹

Ş.Təbrizi ilə C.Ruminin yalnız şəxsi münasibətlərində deyil, yaradıcılıqlarında da yaxın səsleşmələrin və bir-birini tamamlamaların olduğunu görmək mümkündür. Ş.Təbrizidən bizə “Məqalət” adlı bir əsər qalmışdır ki, bu da onun söhbətləri əsasında müridləri tərəfindən yazıya alınmış bir topludan ibarətdir.

Dissertasiyanın **“Cəlaləddin Rumi və XIV-XVI yüzil anadilli Azərbaycan poeziyası”** adlı yarım fəslində Mövlananın anadilli poeziyamıza təsir problemləri araşdırılır. C.Rumi yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsi başlıca yer tutur. Həllac Mənsurdan üzü bəri gələn “Ənəlhəq” sözünün və bütövlükdə irfani, hurifi komponentlərin, sufi dünyagörüşünün Azərbaycan poeziyasında vətəndaşlıq hüququ qazanmasında C.Rumi yaradıcılığının təsirini görməmək olmur. Hurufi poeziyası və onun görkəmli nümayəndəsi İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı isə anadilli poeziyamızda ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Həllac Mənsurun dilindən çıxan “Ənəlhəq” kəlməsi məhz İ.Nəsimi poeziyasında özünün ikinci ömrünü, poetik həyatını yaşamağa olur. C.Rumi yaradıcılığında “Ənəlhəq” fəlsəfəsi mütləq Varlıq, Yoxluq, yaxud hissəciklərin bütövə aşıq olması, başqa sözlə bütövün onları özünə cəlb etməsi, eləcə də Allahın yoxluqdan varlıq yaratması kimi hurufi fəlsəfəsi ilə səsleşən poetik komponentlərə sıx-sıx rast gəlmək olur.

Məlumdur ki, türk təsəvvüf şeirində “ənəlhəq” anlayışına ən çox İ.Nəsimi yaradıcılığında təsadüf olunur və bu söz rəmz olaraq bədii-fəlsəfi mənə yükü daşıyır. C.Rumi yaradıcılığında rast gəldiyimiz təsəvvüfi rəmzlərin bir çoxu İ.Nəsimi poeziyasında da özünü göstərir. C.Rumi və İ.Nəsimi yaradıcılığını yaxınlaşdıran xüsusiyyətlərdən biri də İnsan problemidir. Çünki İnsan problemi və “ənəlhəq” fəlsəfəsi hər ikisinin poetik dünyasının mərkəzində dayanır. C.Rumi “Fihi Ma-fih” əsərində insanı Allahdan gələn və yenə də Allaha dönən bir varlıq olaraq təsvir edir. C.Rumi insanın əbədiyyətə qovuşmasını özünü başqa varlıqlarla müqayisə etməsində görürdü. Bunu bacarmayan insan isə əbədiyyətə qovuşa bilməz, çünki insan yalnız Allahla bir olanda yüksəlir: “Öz qüdrətini gör, bu qüdrət ondandır. Özündəki qüdrəti Allahın bir neməti bil”.²

¹ Kabaklı Ahmet. Mevlana. İstanbul: Türk edebiyatı vakfı yayımları, 1991, s. 36

² Mevlana Celaleddin Rumi. Mesnevi. 6 cildde. I cild. MEB YAYINLARI, İstanbul: 1995, s.472

İ.Nəsimi isə söylədənən Haqq olduğunu poetik şəkildə belə ifadə edirdi:

Söyləyən həqdir mənim dilimdə, hər dəm, yoxsa mən,
Çar ənasirdən mürəkkəb bilisanü əbkəməm.¹

M.Füzuli də C.Rumi yaradıcılığına dərindən bələd olmuş və onun əsərlərində Məcnun və Leyli obrazlarının zəngin simvolik mənalərini qavramışdır. Leyli camalı, Məcnun dəyanəti, eşqin mənəvi qüdrətini əks etdirən bu obrazlarla bağlı poetik məqamlar Rumi və Füzuli sənətində ortaqlıq təşkil edən əsas cəhətlər sırasında nəzərdən keçirilə bilər.

Böyük sələfi Mövlana kimi, Füzulinin də əsas məqsədi “tələbi-həqiqət”, yəni həqiqətə doğru getməkdir. Bunun üçün böyük şair-mütəfəkkir məcaz yolunu tutur, ilahi eşqin dünya realiləri ilə inikasını bədii-poetik vasitə kimi seçir. Şairə görə, onun söylədiyi hekayə, əfsanə - ancaq bir bəhanədir və bu bəhanənin köməyi ilə ilahi sirlərə yol tapmaq istəyir. Leyli və Məcnun obrazları da arzulanan ilahi sirlərə çatmaq üçün sadəcə bir səbəb kimi çıxış edir. Bu səbəblərdən faydalanmaqla, ilahi eşqi, ilahi sirri sıradan oxucuya belə əyani şəkildə təqdim etmək mümkündür.

Bu ana motivin üzərində bir sıra budaqlar da ucalmışdı ki, bütün bunlar iki dahi kimi Rumi ilə Füzulini bir-birinə yaxınlaşdırırdı. Ruminin “Sən dünyada mənim adımlı heçmi eşitmədin? Bu, təbiidir: mən bir heçəm, heçəm, heç!”² beyti ilə Füzulinin “Mən kiməm?” qəsdəsindəki fikirlər həmahəng səslənir:

Mən kiməm? – Bir fəqiri-bisərə pa,
Kəmtərin bəndəvü kəminə gəda.

Sairi-kargahi-səbrü sükun,
Saliki-şahrahi-fəqrü fəna.³

Rumi ilə Füzuli yaradıcılığını birləşdirən cəhətlərdən biri də “ney” obrazına olan münasibətdir. Mövlana “Məsnəvi”sinin ilk beyti neyin bütün dünyada ən parlaq obrazını yaratması ilə məşhurdur və rəvayətə görə, əsərin ilk on səkkiz beyti ilə birlikdə onu da Mövlana öz əli ilə yazmışdır:

Dinlə neydən nə şikayət eyləyir,
Ayrılıqlardan hekayət eyləyir.⁴

¹ Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1973, s.395

² Rumi C. Rübailər. İstanbul:MEB YAYINLARI, 1990, s. 145

³ Füzuli. Seçilmiş əsərləri. “Çaşıoğlu”, Bakı: 2004, s. 128

⁴Rumi C. Mesnevi.I cild,İstanbul: MEB YAYINLARI, 1995,s.1

Füzuli neyi də Mövlana neyinin dost-doğma, bəlkə də, əkiz qardaşdır, desək yanılmazıq:

Ney kimi hər dəm ki, bəzmi-vəslini yad eylərəm,
Ta nəfəs vardır quru cismimdə, fəryad eylərəm.¹

Füzulinin başqa əsərlərində də C.Rumi yaradıcılığı ilə səsleşən bir çox motiv və obrazlara rast gəlmək mümkündür. Xüsusən, şairin fars dilində qələmə aldığı “Həft cam”, yaxud “Saqinamə” poeməsindəki neyin əhvalatı “Məsnəvi”nin başlanğıcı ilə yaxından səsleşir.

“A.Bakıxanov yaradıcılığında C.Rumi irsinin əksi” yarım-fəslində A.Bakıxanovun söz sənətində C.Rumi izləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, A.Bakıxanov “Təhziübül-əxlaq” əsərində üç yerdə, müxtəlif məqamlarda Mövlananın əsərlərindən misal gətirir. A.Bakıxanov əsərin ikinci fəslində polemika doğuran: “Şərin xəlqi şərdirmi?”-sualının cavabını şərh etdikdə fikrini C.Rumidən gətirdiyi şeir parçası ilə əsaslandırır: “Mövləvi deyir: “Dünyada mütləq pislik yoxdur. Bil ki, pislik də nisbidir”.²

A.Bakıxanov “Məsnəvi” əsərindən gətirdiyi bu misralarla şərin xeyirin bilinməsi üçün xəlv edildiyini, mütləq olmayan pisliliyin də yaxşılıq kimi iki üzə malik olduğunu, böyük xeyir naminə cüzi şərlərə yol verilməsinin əslində xeyirə xidmət etdiyini və s. bu kimi hikmətli müddəaları sadə misallarla təsdiq edir.

Əsərin yeddinci fəslində insani davranışının pedaqoji qanunları haqqında elmi bilikləri təbliğ edən müəllif yersiz danışmağı insan üçün böyük qüsurlu hesab edir və fikrini yenə də C.Rumi yaradıcılığında müraciət etməklə əsaslandırır:

“Mövləvi demişdir:

Böyüklər bunun üçün demişlər ki,
Dünyada insanın rahatlığı dilini saxlamaqdadır”³

A.Bakıxanov varlığın sonsuz sirlərini məntiqin çərçivəsində həbs etmədən eşq, fədakarlıq yolu ilə yaradılışın həqiqət üzünü görməyin mümkünlüyü barədə elmi müddəalar yürüdərək yenə də C.Rumi irsindən qaynaqlanır:

Ey yoldan çıxaran, ağıl burada hərəkətsizdir,
Çünki ürək onunladır, ya da özü ürəkdir.⁴

¹ Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.227

² Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984, s.26

³ Yenə orada: s.43

⁴ Yenə orada: s.66

A.Bakıxanov bu misraların təsiri ilə: “Canda eşqin havası bədəndə ruh kimidir”,-deyir. Demək, canın canı, ruhu, xəlx olma səbəbi istəkdir. A.Bakıxanovun “Təhzi-bi-əxlaq” əsərində gördüyümüz C.Rumi şeirinin ideya-estetik təsiri onun bədii yaradıcılığında daha dərinə və ardıcıl duyulur.

A.Bakıxanov “Mişkətül-ənvər” poeması həm ideya-məzmun, həm də forma baxımından C.Ruminin “Məsnəvi”si ilə paralellər mövcuddur. A.Bakıxanov fəlsəfi məqsədinin bədii həlli zamanı qaynaqlandığı elmi-ədəbi irsi də xatırladır. Təkrarsız üslubi və idraki-poetik ilmələrlə, eyni zamanda fikir özülü baxımından zəngin olan əsərdə yalnız “Məsnəvi” əsərinin adının qeyd olunması təsadüfi hesab oluna bilməz:

“Bu hikmətə sübut üçün lazım gəlsə hekayət,
Qoy söyləyim “Məsnəvi”dən bir münasib rəvayət”²⁴

A.Bakıxanovun mənzum hekayə və təmsillərinin də əxlaqi-didaktik ruhunda, pedoqoji-tərbiyəvi hədəflərində C.Rumi əsərlərinin ölçü və dəyərlərini ardıcıl hiss etmək mümkündür. Amma Qüdsinin kiçik həcmli əsərlərində təriqət ideyaları canlı həyatla daha inandırıcı əlaqələndirilmişdir. A.Bakıxanovun “Yersiz iftixar” təmsili ilə Mövlananın “Dəvəçi ilə filosof” adlı mənzum hekayəsinin əxlaqi-tərbiyəvi nəticələri olduqca oxşardır.

Dissertasiyanın “**Cəlaləddin Rumi və Qasım bəy Zakir ədəbi irsindəki paralelliklər**” yarım-fəsilində C.Rumi və Q.Zakir poetik əlaqələri araşdırılır. Məlumdur ki, Q.Zakirin “Aslan, qurd və çaqqal”, “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və qurd”, “Xain yoldaşlar haqqında”, “Tülkü və şir”, “Sədaqətli dostlar haqqında” adlı altı təmsili vardır. Bu təmsillərin hamısının süjet və mövzusu xalq yaradıcılığı, klassik ədəbiyyatımızın zəngin mənbələrindən götürülmüşdür. Q.Zakirin yaradıcılığında mövcud olan altı təmsildən üçü: “Aslan, qurd və çaqqal”, “Xain yoldaşlar haqqında”, “Tülkü və şir” C.Ruminin “Məsnəvi” əsərində də mövcuddur.

“Tülkü və şir” təmsilində şairin mütərəqqi fikir ifadə etdiyini görürük. Bu əsər şifahi xalq ədəbiyyatında olan “Aslan və dovşan” təmsilinin yeni, orijinal işlənmiş şəkildir. Təmsilin “Məsnəvi” əsərindəki variantının süjetindəki əsas hadisələr aslan və dovşanın arasında cərəyan edir, həcm baxımından nisbətən geniş və əhatəlidir. Bəllidir ki, alleqorik janrlarda tülkü hiyləgərliyin, dovşan qorxaqlığın simvolu kimi təqdim olunur. C.Rumi “qüdrətli”ni “aciz”in, Q.Zakir isə “çoxbilməş”in vasitəsilə məğlub edirlər. Bu iki təmsildəki əsas fərq təsvir olunan hadisələrlə bağlı sondakı ümumiləşdirmədə və

nəsihətamiz fikirlərdədir. Q.Zakir şirin timsalında çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxmış, ictimai əsarətdən qurtuluş ideyalarını ifadə etmişdir. Müəllif təmsilin sonunda dörd nəticə çıxarır ki, bunlar daha çox milli səciyyə daşıyır. Əxlaqi - didaktik janr olan təmsildən Q.Zakir mətnaltı mənada ciddi siyasi kəsərə malik əsər kimi istifadə etmiş, zalım “güclü”lərin qurduqları ədalətsizliyin qurbanı olacaqları fikrini aşlamışdır:

Biri o kim, sanma düşməni həqir,
Eylər səni axır bəlayə əsir.²⁶

C.Ruminin “Aslan, qurd və tülkü” adlı təmsili Q.Zakirin yaradıcılığında “Aslan, qurd və çaqqal” adı ilə verilir. Göstərilir ki, Aslan, Qurd və Tülkü (çaqqal) dostluq əlaqəsi yaradıb, birgə yaşayırlar. Onlar bir gün ov zamanı bir dağ öküzü, dağ keçisi, bir dovşan (bir qoyun, bir quzu və bir toyuq) ələ keçirirlər. Əvvəlcə Şir ovları yoldaşlar arasında bölməyi Qurda tapşırır. Lakin Qurdun bölgüsü Şirin xoşuna gəlmədiyi üçün onu parçalayır; Pəncəsi ilə ona qapaz vurub, gözlərini yerə tökür. Sonra Şir üzünü Tülküyə (Çaqqala) tutub, yenidən bölgü aparmağı ona həvalə edir. Tülkü (Çaqqal) ovların hamısını Aslan üçün ayırır. Tülkünün (Çaqqalın) bölgüsündən Şir razı qalır. Şir belə mükəmməl bölgünü kimdən öyrəndiyini soruşduqda Tülkü (Çaqqal) Qurdun halına işarə edir.

Q.Zakir əsərdə təmsil janrının tələblərinə uyğun olaraq didaktik nəticə ifadə edir ki, bu da “Məsnəvi”də eyni süjetdə irəli sürülən əxlaqi problemə yaxındır. Onun “Xain yoldaşlar haqqında” adlı əsərinin ideya və məzmunu “Məsnəvi” əsərində mövcud olan eyni süjetli təmsilə daha yaxındır.

“Məsnəvi” S.Ə.Şirvani epik irsinin qaynaqlarından biri kimi yarım-fəslində göstərilir ki, Mövlana “Məsnəvi”si və başqa didaktik-estetik qaynaqlardan böyük şair təkcə konkret süjet və əhvalatları seçmir, həm də onların ümumi ruhuna nüfuz edərək, ölməz humanist ideyalardan bəhrələndirdi.

C.Ruminin “Məsnəvi”də bəhs etdiyi məşhur hekayələrdən biri də “Məcnunun Leylanın evinin qapısında yatan köpəyə iltifatı” adlanır. Bir köpəyə həddən artıq sevgisini öpüşləri ilə bildirən Məcnuna ətrafındakı adamlar irad tutduqda onun cavabı belə olur: “Siz surətdən, cisimdən ibarət olduğunuz üçün bunu anlamazsınız... Bu köpək Leylanın məhəlləsinin keşikçisidir. Qeyrətinə, könlünə, can və irfanına diqqət et ki, haranı yurd

seçmişdir. O, mənim həmdərdimdir”¹. S.Ə.Şirvaninin mənzum hekayədə istifadə etdiyi eyni süjet C.Rumi “Məsnəvi”sində gördüyümüz poetik məqsədin gerçəkləşdirilməsinə xidmət edir. Seyid Əzim Məcnunun da öz cahil opponentinə Rumi Məcnunu kimi sərrast cavab verir:

Dedi: Çox şəxsdən bu, əladır,
Ki səgi-asitani-Leyladır.
Gör ki, bir bu, nə etibardədir,
Gecələr asitani-yardədir²

Ümumiyyətlə, irfani poeziyada it obrazı həmişə müsbət cizgilərlə bəzənir və çox vaxt Tanrı dərgahındakı mələkləri simvolizə edir.

Didaktik-pedaqoji məhiyyəti ilə seçilən “Şagirdlərin müəllimə kələk gəlmələri” mənzum hekayəsinin süjetini də Seyid Əzim Rumi “Məsnəvi”sindən iqtibas etdiyini söyləmək mümkündür. Şagirdlərə qarşı həddən artıq tələbkar olan müəllimdən heç olmasa bir gün yaxa qurtarmaq üçün şagirdlər sözləşib, guya qayğı göstərmək üçün ayrı-ayrılıqda ondan nə üçün belə xəstə göründüyünü xəbər alırlar. Psixoloji təsir altında, doğrudan da, xəstə olduğuna inanan müəllim evə gedərək, yorğan-döşəyə girir. Müəllimin xəstələndiyini eşidən valideynlərin onu ziyarətə gəlməsi isə daha böyük zərbə olur və qorxudan bağı çatlayır.

S.Ə.Şirvaninin Mövlanadan bəhrələnməsi təkcə süjet və ideya istifadəsi ilə bitmir. Onun orijinal poetik üslubunun, sənətkar dəst-xəttinin formalaşmasında Füzuli ilə yanaşı, Mollayi Rumidən də bir “duz” (C.Məmmədquluzadə) olduğu görünməkdədir.

Dissertasiyanın sonuncu yarımfaslı **“C.Rumi yaradıcılığı M.F.Axundzadənin ədəbi tənqid konsepsiyasında” adlanır.** C.Rumi ilə M.F.Axundzadəni bir-birindən yalnız altı əsrlik bir zaman məsafəsi ayırmırdı, həm də nümayəndəsi olduqları bədii təfəkkürün fərqli zaman və məkan kontekstləri ayırırdı. Belə ki, əgər C.Rumi təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri sayılırdısa, M.F.Axundzadə maarifçi realist ədəbiyyatının banisi kimi ədəbiyyat tarixində yerini müəyyənləşdirmişdir. Bu kontekst onların əqidəsində özünü göstərməkdədir. C.Rumi dindar və inanlı, M.F.Axundzadə isə materialist olmuşdur.

M.F.Axundzadə yaradıcılığı C.Rumi fenomeni ilə iki istiqamətdə bağlı olur:

¹ Rumi C. Məsnəvi. III cild. İstanbul:MEB YAYINLARI, 1995, s. 45-46

² Şirvani S.Ə.Seçilmiş əsərləri.2 cildə, II cild.Bakı:Azərənşr,1950,s.221-222

a) M.F.Axundzadənin C.Rumi yaradıcılığı haqqında tənqidi görüşləri;

b) C.Rumi irsinin M.F.Axundzadə yaradıcılığında bədii inikası.

Mükəmməl məzmun və forma vəhdətini sənət əsərinin uğurunu şərtləndirən əsas amil kimi irəli sürən M.F.Axundzadə C.Ruminin bu bədii tarazlığı pozan sənətkarlardan biri olduğunu bildirərək yazırdı: “Mollayi Ruminin “Məsnəvi”si kimi, məzmun gözəlliyi olub ifadə gözəlliyinə malik olmayan bir nəzm məqbul nəzmdir, amma şəriyyədə nöqsan vardır. Tehranlı Qaaninin şeirləri kimi ifadə gözəlliyinə malik olub məzmun gözəlliyindən məhrum olan mənzumə, zəif və kəsəlet artırıcı nəzmdir, amma yenə şeir növündəndir, yenə də hünərdir”.¹

M.F.Axundzadə C.Ruminin əsərlərini məzmun gözəlliyinə malik olmayan sənətkar kimi gördüyü halda, başqa yerdə onu fars dilində yazan saysız nəzm ustaları içərisində yetişən nadir həqiqi şairlərdən biri hesab edirdi. Əlbəttə ki, kamil bədii forma və məzmun vəhdətinə malik bir çox əsərlərin ideyaca dövrünün aktual tələblərinə cavab verə bilməməsi, həyat zərurətlərini və həqiqətlərini pərdələməsi faktları məfkurənin də poetik ifadə biçimində mühüm tərəf olduğunu təsdiq edir. M.F.Axundzadənin ədəbiyyat əsərlərindən dini əqidələrin təbliğat silahı kimi istifadə edən, nəsihətçi-didaktik sənətkarlara qarşı çıxdığı və həyatı reallıqları dindən tam təcrid olunmuş, birtərəfli şəkildə bədii təcəssümləşdirməyi xalq üçün faydalı hesab etdiyi bəllidir ki, bu fakt da onun ədəbi-tənqiddə mövqeyini təyin etmişdir.

Maraqlıdır ki, C.Ruminin “Məsnəvi”sinə tarixən çoxlu şərhlər yazılmasına baxmayaraq M.F.Axundzadənin dəyərləndirməsi məzmun və mahiyyətinə görə fərqlənir. M.F.Axundzadə C.Rumi yaradıcılığına rəğbətini də gizlətməmişdir. Mütəfəkkir alim “Məsnəvi” zehniyyəti ilə bağlı təqdirədiçi mülahizələr də söyləyir, ədəbi-bədii əsərlərində yeri düşdükcə C.Rumi irsindən iqtibaslar edir, fikrini onun əsərlərindən gətirilən misralarla təsdiqləyir.

M.F.Axundzadə ilk qələm təcrübələrindən olan və ədəbiyyatımızda süjetli lirikanın yüksək bədii tutumlu nümunələrindən hesab edilən “Zəmanədən şikayət” şeirində C.Rumini xatırlayaraq lirik qəhrəmanını onunla müqayisə edir.

¹Axundov M.F.Əsərləri 3 cildə,II cild.Bakı:Elm,1988 s.197

Dissertasiyanın “**NƏTİCƏ**” hissəsində şifahi söz sənətinin və N.Gəncəvi yaradıcılığının C.Rumi əsərlərinin əsas qaynaqlarından biri olması, böyük mütəfəkkiri Azərbaycana bağlayan amillər, İ.Nəsimi, M.Füzuli, A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani kimi klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinə təsiri və s. ilə bağlı müəyyən nəticələrə gəlinmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin məşr etdirdiyi aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Cəlaləddin Rumi və Məhəmməd Füzuli. Filoloji araşdırmalar, XIII kitab, Bakı: Şirvanəşr, 2001, s.64-69.

2. Nizami Gəncəvi və Cəlaləddin Ruminin poetik əlaqələri. Elmi araşdırmalar (III buraxılış), Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” nəşriyyatı, 2002, s.42-47.

3. Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Ruminin şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi mübahisəli məqamlar haqqında. Elmi araşdırmalar (IV buraxılış), Bakı: Nurlan 2002, s.48-55.

4. Abbasqulu ağa Bakıxanovun yaradıcılığında Cəlaləddin Rumi irsinin əksi. Turan Stratejik Araşdırmalar Merkezi Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi, sayı: 3, Konya: 2009, s.221-226.

5. Влияние наследия Джалаладдина Руми на творчество Сеид Азима Ширвани. Кавказ и Мир (Международный научный журнал), №11, Тбилиси: 2011, с.15-20.

6. ”Məsnəvi”-S.Ə.Şirvaninin epik irsinin əsas qaynaqlarından biri kimi. Filologiya məsələləri, № 9, Bakı: Elm və təhsil, 2011, s.345-352.

7. Cəlaləddin Rumi və M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi, fəlsəfi görüşlərinin müqayisəsi. Filologiya məsələləri, №7, Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.275-282.

8. Mirzə Fətəli Axundzadə Cəlaləddin Rumi haqqında. AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Elmi araşdırmalar (IX buraxılış), Bakı: 2012, s.145-152.

9. Сравнение литературно-критических и философских воззрений Джалаледдина Руми и М.Ф.Ахундаде. Международная научно-практическая конференция, посвященная памяти В.П.Дзагуровой, выпуск XII, Махачкала: 2014, с.154-157.

10. Cəlaləddin Rumi və Qasım bəy Zakir yaradıcılığında paralellər. AMEA Z.İ.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı: 2014, s. 294-297.

Vugar Ismat Teymurkhanly
Jalaladdin Rumi and Azerbaijan Literature

Summary

The dissertation consists of Introduction, three chapters, nine subdivisions, Conclusion and Bibliography. In the introduction urgency of the theme is grounded as well as goals and objectives of the research, level of study of the problem and scientific novelties, theoretical – practical significance, methodological basis, structure of the work are described.

The first chapter is called “J.Rumi’s environment, life and outlook” and consists of two subdivisions: “J.Rumi’s life and environment”; “J.Rumi’s outlook”. It describes and studies the cultural – literary life in the Near East of the 13th century, its influence on Jalaladdin Rumi’s outlook, historical – cultural embrace, sources connected with study of literature and study of history, special deserts of the Azerbaijani conditions in formation of Movlana Jalaladdin Rumi as a perfect figure and master of his times. The works by Calaladdin Rumi have been analyzed as a perfect phenomenon of the Azerbaijan culture and global environment on the new viewpoint.

In the second chapter called “J.Rumi and classic Azerbaijan poetry” and consisting of three subdivisions – “Influence of the poetic heritage by Nizami Gancavi on the works by J.Rumi”; “Creative relations of Shams Tabrizi and J.Rumi”; “J.Rumi and Azerbaijan poetry of the 14th-16th centuries in the native language” - have been determined the Azerbaijani factor in formation of the ideological-aesthetic principles of the works by Jalaladdin Rumi. For the first time predecessor and follower relations between Nizami Ganjavi, Shams Tabrizi, the great thinkers of Azerbaijan and Jalaladdin Rumi, their influential sources, the works by Movlana on the mysticism, “anahagg” (“I’m god”) philosophy, human problem, on the works by I.Nasimi and M.Fuzuli, the outstanding representatives of Azerbaijani poetry have been analyzed.

The third chapter is called “J.Rumi and Azerbaijan literature of the 19th century” and consists of four subdivisions: “Reflection of the heritage by J.Rumi on the works by A.Bakikhanov”; “Parallelism of the literary heritage by J.Rumi and Q.Zakir”; “Masnavi” – one of the sources of S.A.Shirvani’s epic heritage”; “The works by J.Rumi in the literary – critical concept by M.F.Akhundov”. Comparative parallels have been carried between the works by Jalaladdin Rumi and the artistic heritage of A.Bakikhanov, Q.Zakir, S.A.Shirvani, the famous representatives of the Azerbaijani poetry in the 19th century. At the same time for the first time M.Fatoli’s attitude towards the works of Movlana, according to the subject – idea, their visible and invisible aspects and relations of the artistic works by Mirza Fatoli and Movlana have been analyzed.

In the “Conclusion” all scientific – theoretical items of the dissertation are generalized and summerized.

Вюгар Исмет оглы Тимурханлы
Джалаладдин Руми и Азербайджанская литература
Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность темы, определяются цели и задачи, объект и предмет, методологические основы исследования, излагаются степень изученности проблемы, теоретическое и практическое значения, структура диссертации.

Первая глава диссертации под названием «Среда, жизнь и мировоззрение Дж. Руми» состоит из двух подразделений: «Жизнь и среда Дж. Руми»; «Мировоззрение Дж.Руми». В них учтены историко – культурная охваченность, истоки литературоведения и историографии, исследуются культурно – литературная жизнь на Ближнем Востоке в XIII веке и ее влияние на формирование мировоззрения Дж. Руми как совершенная личность и художник своего времени. Здесь подчеркивается большая роль культурной среды в Азербайджане, которая непосредственно повлияла именно на творчество Руми.

Вторая глава называется «Дж.Руми и классическая Азербайджанская поэзия» и состоит из трех подразделений: «Влияние поэтического наследия Низами Гянджави на творчество Дж.Руми»; «Творческие связи Шамса Табризи и Дж.Руми»; «Дж.Руми и Азербайджанская поэзия XIV-XV вв. на родном языке». Здесь определяются Азербайджанский фактор в формировании идейно – эстетических принципов творчества Джалаладдин Руми. Впервые в исследовании обнаружены отношения предшественника и преемника в творчестве великих мыслителей Низами Гянджави, Шамса Табризи и Джалаладдина Руми и источники их влияния, возможности влияния произведений Мовлана на творчество выдающихся представителей Азербайджанской поэзии И.Насими и М.Физули с точки зрения суфизма, философии «аналхаг» и человеческой проблемы.

Третья глава под названием «Дж.Руми и Азербайджанская литература XIX века» состоит из четырех подразделений: «Отражение наследия Дж.Руми на творчество А.Бакыханова»; «Параллелизм в литературных наследиях Дж.Руми и Г.Закира»; «Маснави» - один из источников эпического наследия С.А.Ширвани»; «Творчество Дж.Руми в литературно – критической концепции М.Ф.Ахунзаде».Здесь проведены сравнительные параллели между творчеством Дж.Руми и наследием А.Бакыханова, Г.Закира, С.А.Ширвани исходя из тем и идей их произведений. Также впервые всесторонне анализированы известные и неизвестные аспекты отношений М.Ф.Ахунзаде к творчеству Мовлана в направлении новой тенденции и подхода, связи художественного творчества Мирзы Фатали и Мовлана, которые до сих пор остались вне системного исследования.

В заключении обобщены научно – теоретические положения и выводы диссертации.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

ВЮГАР ИСМЕТ оглы ТИМУРХАНЛЫ

**ДЖАЛАЛАДДИН РУМИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ
ЛИТЕРАТУРА**

5717.01- Литература тюркских народов

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной
степени доктора философии по филологии

БАКУ – 2016